

УДК 371

ББК 74.2(2Рос.Бур)

С573

С. Ц. Содномов
Россия, Иркутск

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ
КОММУНИКАТИВНЫХ УМЕНИЙ
МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА БУРЯТСКОМ ЯЗЫКЕ**

В данной статье рассматриваются особенности формирования коммуникативных умений учащихся начальных классов, при этом особое внимание уделяется анализу методологических подходов бурятских лингводидактов по проблеме развития речи младших школьников на бурятском языке.

Ключевые слова: младший школьник, речь, устная речь, развитие речи, методологические основы, умение, коммуникативные умения, методические исследования, формирование.

S. Ts. Sodnomov
Irkutsk, Russia

**METHODICAL BASES OF THE FORMATION OF PRIMARY
SCHOOL PUPILS' COMMUNICATIVE COMPETENCE
IN THE BURYAT LANGUAGE**

The peculiarities of the formation of primary school pupils' communicative competence are considered in this article. The author of the article focuses on the analyses of the Buryat Linguodidacts' methodological approaches to the problem of speech development in the Buryat language in primary school

Key words: primary school pupil, speech, verbal speech, speech development, methodical bases, skill, communicative competence, methodical research, formation

БАГА НАНАЙ ХУРАГШАДАЙ ХАРИЛСААНАЙ ШАДАБАРИ ХҮГЖӨӨЛГЫН АСУУДАЛАЙ МЕТОДОЛОГИЧЕСКА ҮНДЭННҮҮД

Ниитэлэл бага наһанай хурагшадай харилсаанай шадабари бүрилдүүлгын онсодо зорюулагданхай, тиихэдээ онсо анхаралаа буряад лингводидактнуудай эхин хургуулиин хурагшадай хэлэлгэ хүгжөөлгын ажалнуудай шүүмжэлгэдэ зорюулагданхай.

Тулгалха үгэнүүд: бага наһанай хурагшад, хэлэлгэ, аман хэлэлгэ, хэлэлгэ хүгжөөлгэ, методологическа үндэһэнүүд, шадабари, харилсаанай шадабари, методическа шэнжэлэлгэнүүд, бүрилдүүлгэ.

Бага наһанай хурагшадай аман хэлэлгэ хүгжөөхэ хүдэлмэриие теоретическэ болон практическа талаһаань шэнжэлэн үргэнөөр элирүүлбэл амжалтатай байха. Эрдэмтэд, методистнууд аман хэлэлгэ хүгжөөхэ асуудалнуудта өөдынгөө хүдэлмэринүүд соо анхаралаа хандуулдаг байна.

Хүн гээшэ хэлэнэй баялигуудые шудалжа, бүхы наһан соогоо хэлэлгээ нарижуулдаг юм. Тиигэжэ хэлэлгээ хүгжөөлгэдэ хүнэй наһанайнь шата бүхэн шэнэ юумэ оруулдаг [Содномов, 2000]. Анханһаа аман хэлэлгэ хадаа ниитын үзэгдэл, хүнүүдэй хоорондоо харилсаанай арга гэжэ тодорono. Тэрэ мүн оршон тойронхи байдалые мэдэжэ абалгын, хэрэг ябуулгануудые түсэблэхэ арга болоһон гээшэ. Хүгжэхэ бүрээ үхибүүнэй хэлэн баяжана. Мүн тогтомол холбоо үгэнүүд шудалагдана. Бага наһатан үгын бүридэл, үгын хубилалта болон үгын холбуулалай ёһонуудые мэдэжэ абана, тэрэшэлэн синтаксическа элдэб янзын байгуулгануудтай танилсана. Хэлэнэй талаар эдэ арга болон хэрэгсэлнүүдые наһа нэмэхэ бүрээ эрдэм мэдэсээ дамжуулхын, ажаябуулгын үедэ тойроод байһан хүнүүдтэй харилсахын тула хэрэглэнэ.

Түрүүшээр үхибүүн өөрынгөө мэдэрэл, хүсэл, эрмэлзэл, һанал болон бодолнуудаа 1-2 үгөөр ойлгуулдаг. Уданшьегүй үхибүүн хэлэнэй гурим ойлгожо эхилдэг. Тэдэнэр үгэнүүдые харилсуулан хэлэхэдээ, падежнүүдээр хубилгажа,

мэдүүлэлнүүдые зохёоно. Дүрим мэдэхгүй аад, үхибүүн үгэнүүдые алдугүйгөөр зохилдуулна, тэрэшэлэн заримдаа үгын бүридэлэй ёһонуудые баримталан, шэнэ үгэнүүдые байгуулна. Зургаа наһа хүрэхэдөө, үхибүүд гол түлэб морфологиин шухала залгалтануудые, мүн яряанай найруулгын хэмжээндэ синтаксисай олон түхэлнүүдые хэрэглэжэ захална. Үхибүүн хургуулида ороходоо, түрэлхи хэлээ гүнзэгыгөөр шудална. Эдэнь тэрээндэ анха түрүүшынхиеэ үзэхэ зүйлнүүдынъ боложо үгэнэ. Энээнһээ уламжалан үхибүүн хэлэндээ тад ондоо, шэнэ хандалгатай болоно. "Зургаа-долоо наһанай үхибүүд түрүүн хургуулида ерэхэдээ, үгэ хэлээрээшье тулюур, наһаан бодолоо дүүрэнээр дамжуулан хэлэжэ шадахагүй байдаг" [Замбулаева, 2010]. хуралсалай үедэ хурагшадта хэлэнэй грамматическа болон синтаксическа түхэлнүүдые ойлгон абаха талаар эрилтэ табигдаха болоно. Тиимэһээ "хэлэлгэ хүгжөөлгын хүдэлмэри саг үргэлжэ тусхай системэтэйгээр, нягта гуримтайгаар ябуулагдаха болоно. Удхаараа холбоотой аман хэлэлгэ хүгжөөлгын хүдэлмэри хадаа бодолоо гуримтайгаар, зохидхоноор, хойно хойнооонь, удхаараа холбоотойгоор хэлэжэ шадаха дадал хурагшадта бии болгохо гэхэн зорилготой" [Замбулаева, 2010]. Зүгөөр аман хэлэлгын хүсөөр үхибүүд түрэлхи хэлээ шудална, мүн хэлэлгые хадуун абаха болон хэлэжэ хураха дадалтай болоно. Ушар тиимэһээ үхибүүдэй гуримтайгаар хэлэжэ, харилсажа, өөһэдынгөө бодолнуудые удхаараа холбоотойгоор хэлэжэ хураха талаар зохисотой байдал байгуулха шухала. Үхибүүнэй хэлэлгэ хүгжөөлгэ эмхигүй хэрэг ябуулга бэшэ. Энэ хүдэлмэриие саг үргэлжэ педагогическа талаар хүтэлбэрилхэ хэрэгтэй. Харилсаха эрилтэ хадаа үхибүүнэй хэлэлгые амжалтатай хүгжөөхэ нүхэсэлнүүдэй нэгэн. Гэбэшье хурагшадай үгэ хэлэхэ, анал бодолоороо хубаалдаха, алибаа юумэн тухай хөөрөөгөө онирхолтой болгохо шэнэ байдал хараалагдаха ёотой.

Үхибүүдэй харилсаан хадаа ниитэ мэдээжэ тэмдэгүүдэй гэхэ гү, али үгэнүүдэй, тэдэнэй холбуулалнуудай, хэлэлгын элдэб дахуулалнуудай хүсөөр бээлүүлэгдэхэ аргатай. Тиимэһээ хүүгэдтэ хэлэлгын түхэлнүүдые үгэхэ гү, али хэлэлгэ хүгжөөхэ таарамжатай байдал байгуулха шухала болоно. Хэлэлгэ хүгжөөхэ байдалаа тэдэнэй хэлэнэйнъ баялиг, элдэб янза, мүн зүбөөр хэлэжэ

хураха дадал дулдыдана. Эдэ бүгэдэ эхэ эсэгынь, түрэлхидэйнь, үетэн нүхэдэйнь хэлэлгэээ дулдыдадаг. Мүн арадай аман зохёол, уран найханай литература, кино, театр, радио, телевидени баһал ехэ үүргэ дүүргэнэ. Тиихэдэ багшанарай хэлэлгэ, номуудай, хуралсалай туһалбаринуудай жэшээтэ хэлэн мүн лэ ехэ нүлөөтэй. Хэлэлгэ хадаа үхибүүндэ бусад хүнүүдтэй хөөрэлдэхэ, харилсаха, оршон тойронхи дэлхэй мэдэжэ абаха хэрэгтэнь туһална. Үхибүүнэй аман хэлэлгын баялиг тодоор, удха түгэлдэрөөр хэлэжэ хуралга хадаа өөрын мэдэрэл, оршон тойронхи байдал тухай элдэб ойлгосонуудаа, бодомжолгонуудаа болон ажабайдалайнь дүршэлһөө дулдыдана.

Хургуулийн наһа гүйсөөдүй, мүн хургуулийн наһа хүсэһэншье шатадаа үхибүүн хөөрэлдөөнэй болон хэлэжэ хуралгын үедэ гуримгүйгөөр хэлэ шудална. Эмхигүйгөөр шудалһан хэлэлгэ хододоо зүб байдаггүй. Хэлэнэй шухала таланууд иигэжэ шудалагдаха ёһогүй, тиимэһээ хургуулийн мэдэлдэ үгтэнэ хаям.

Энэмнай нэгэдэхээр. Эхин классай хурагшад тусхай гуримаар литературна хэлэ шудалха, нютагай үгэнүүдые литературна үгэнүүдһээ илгаруулжа хураха болоно. хургуули хадаа уран найханай, эрдэмэй болон хөөрэлдөөнэй аргаар литературна хэлэндэ хургана. Хоёрдохёор, хургуулида хурагшад уншажа болон бэшэжэ хурана.

Уншалга болон бэшэлгэ – хэлэнэй системэдэ, тэрэнэй фонетикэ, графика, лексикэ, грамматика, орфографида үндэһэлэн хэлэлгэээ зохёон байгуулха, мүн бусад хүнүүдэй хэлэлгые хадуун абаха дүршэлдэ баримталһан шадабари болоно.

Гурбадахяар, хүүгэдэй үгэ хэлэнэй талаар шадабариие тодорхой шатада хүргэхэ хэрэгтэй, энэ шатаһаа доогуур нэгэшье хурагша үлэхэ ёһогүй. Гадна хурагшадай аман хэлэлгые саг үргэлжэ нарижуулан найжаруулха, уранаар, уншаха боломжыень дээшэлүүлхэ шухала.

Аман хэлэлгэ – дуулдажа байдаг, үгүүлэгдэдэг хэлэн. Хөөрэлдэжэ байһан зоной хоорондо мүндэлдэг. Хэлэлгэ шагнахын тула хэрэглэгдэдэг. Тиимэһээ үгэ хэлэгшэ хүнэй ойлгохоор хэлэлгэээ бүрилдүүлхэ, шагнагшын анхарал ханду-

улха гэжэ оролдохо ёһотой. Аман хэлэлгэдэ яряанай хэлэндэ хэрэглэгдэдэг үгэнүүд, холбоо үгэнүүд, богонихон мэдүүлэлнүүд хэрэглэгдэдэг. Юундэб гэхэдэ богонихон үгэнүүдые, мэдүүлэлнүүдые хэрэглэхэдэ хэлэгшэшье, шагнагшэшье хүндэ хүнгэн боложо үгэдэг. Үгэ хэлэгшэ шагнагшын сэдхэлэй байдалһаа дулдыдан, хэлэлгэ соогоо үгын удхын зохисотой нарин илгаае шэлэн хэрэглэхэ, шагнагша бүхэнэй хойноһоо анхаралтайгаар адаглаха боломжотой. Аман үгөөр хэлэхэдэ, бодожо үзэхэ саг бага байдаг. Иимэ харилсаанда үгэнүүдэй һубарил бээе даанги, юрэ ойлгосотой байна. Үгын дабталгануудшье дайралдадаг. Үгэ хэлэгшэ шагнагшын анхарал татахын тула, профессор Б. Батоевай хэлэнээр, хэлэнэй уран аргуудые хэрэглэдэг: абягаа шанга, ула болголго, зарим үгэ, али холбоо үгэнүүд дээрэ сохилто хэлгэ, зогсолто г. м. Аман хэлэлгэдэ уран һайхан үгэнүүдые, илангаяа оньон болон хошоо үгэнүүдые, холбоо үгэнүүдые зүбөөр хэрэглэхэдэ, шагнагша һайнаар ойлгожо, анхаралтайгаар шагнаһан һуудаг [Батоев, 1984].

Аман хэлэлгын онсо шэнжэнүүдһээ уламжалан, тэрэниие хүгжөөхэ хүдэлмэрийн гол зорилгонуудые ойлгуулжа үгэхэ шухала.

Һурагшадай аман хэлэлгын байдал, тэрэнэй онсо илгаануудые тодорхойлолгын зорилго сагай эрилтэнүүдтэй ходоодоо сэхэ холбоотой байдаг. Арадшалан үргэнөөр дэлгэрэн, түүхэ болон соёлоороо арад зоной эдэбхитэйгээр һонирходог болоһон энэ үедэ, арадай аман зохёол идейнэ-эстетическэ болон оюун бодолой талаар сэгнэшэгүй ехэ баялиг болоно, мүн удха шанарынь дээшэлнэ. Энэнтэй дашарамдуулан, мүнөөнэй һурагшад арадай поэтическэ хэлээр улам ехээр һонирхоно. Ушарынь гэхэдэ, арадай аман зохёолой удхыень шудалжа, тодорхой жэшээнүүд дээрэ үндэһэлэн, арадай оршон тойронхиие мэдэжэ абаха илгааень, буряад арадай хэлэнэй талаар дүршэлыень ойлгожо абана. Иимэ зорилготойгоор тэрэнэй аман хэлэлгэ нарижуулагдаха ёһотой.

Тиимээ аман хэлэлгые хүгжөөлгэ хадаа тэрэнэй хэр удхатайгаар хэлэгдэһэнһээ эхилжэ, мүн орфоэпическэ онсо илгаанууд хүрэтэрөө, хүнэй шанар шэнжые, соел болбосоролойнь хэмжээе тодорхойлохо боломжо олгоно.

Найнаар ухаагаа гүйлгэжэ хэлэһэн һурагшадай бодол нүлөөлхы ехэ хүсэтэй юм. Уранаар, һайханаар, тобшоор, сэсэнээр хүнэй хөөрэхэдэ, «шэхэнэй шэмэг, сээжын зугаа» боложо, сэдхэлдэ хүнгэн, зохид болодог. Тиимэһээ һурагшадай юумэ ухаагаар болбосоруулжа, хүгжөөжэ дамжуулбалынь, энэ хэлэлгэнь заабол танай һонирхол татаха, шэнэ бодол толгойдотнай оруулха.

Һурагшадай аман хэлэлгыгэ хүгжөөлгэ тухай В. Ж. Хамагановай һанамжанууд һонирхолтой. Тусхайлбал тэрэ нэгэдэхээр, удха түгэлдэрөөр, хадуун абамаар, хоёрдохеор, удаа дараалан, үгын удхыень холбоһон, гурбадахяар, тобшо тодоор, уран хурсаар, сэдхэлэй ульһатайгаар хэлэдэг хүнүүдые шадамар ораторнууд гэжэ нэрлэнэ [Хамаганов, 1983]. Уран хэлэтэй хүндэ удаадахи гурбан зүйл амжалта асардаг: али бүхы талаһаань шудалжа, олондо мэдээсэхэ темээ гүнзэгыгөөр мэдэлгэ; өөрынгөө һанал бодолнуудыг хэлэхын тула, зохихо таарамжатай үгэнүүдые бэдэржэ байхагүйгөөр, түрэлхи хэлэнэйнгээ баялигыг, һайхание мэдэлгэ; гурбадахяар, үнэн зүрхэнһөө оролдожо хэлэхэ, хөөрэхэ хэрэгтэй. Дээрэ хэлэгдээшһээ уламжалан, һурагшадай дуулгаха, мэдээсэхэ зүйл хадаа гүнзэгыгөөр, мартагдашагүйгөөр шудалагданхай байха ёһотой. Энэмнай удха түгэлдэр, мэдээсэлээр баян хэлэлгын гол эрилтэ мүн. Хэрбээ хэлэгдэжэ байһан зүйлэй удхыень батаар ойлгожо абаа һаа, һурагшад ойлгуулха бодолоо аман үгөөр хэлэхэдээ, лаб ядалдахагүй. Тэдэнэй аман хэлэлгэ холбогдоһон удхатай, тодо, зүб, уран найруулгатай, ойлгосотой, сэдхэлэй ульһатай байхань дамжаггүй.

Һурагшадай аман хэлэлгыгэ хүгжөөлгэдэ амжалта туйлаха нүхэсэлнүүдэй нэгэн аман үгыг, тэрэнэй үгын баялиг болон үгын харилсаа баяжуулга болоно.

Ямар нэгэ юумэнэй удхыень хэлэхэ гү, али хөөрэхэдөө, оло дахин дабталгыгэ зайсуулха, ёһын тэдыдэ дууряаһан үгэ хэлэлгэһээ һэргылхэ хүдэлмэридэ текст соо бии байһан образно үгэнүүдые, уран һайханай талаар харуулһан ойлгуулгын, найруулгын аргуудыг һурагшадай шудалалга тон шухала.

Һурагшадай ухаалан болбосоруулан бодолоо тодо хурсаар хэлэжэ шадалга хадаа гурбадахи шухала эрилтэ болоно. Ямар нэгэн юумэнэй удхадань гол анхарал хандуулагдаад, тэрэнигэ дамжуулгын түхэл болон аргуудынь тоогдодог-

гүй байна. Түхэл болон аргуудаарнь үлүүсэ шуналга баһал үрэ багатай хэрэг. Тиимэхээ һурагшад юун тухай хэлэхээ һананаб, энээндэ анхаралаа хандуулха шухала. Харин хэлэхэ юумэнэйнгээ удхыень баримталан, хэлэлгын ямар арга хэрэглэхэ ёһотойб гэжэ тэдээндэ ойлгуулха хэрэгтэй.

Шэнжэлэлгын үедэ энэл бодолнуудта имагтал үндэһэлөөбди. Аман хэлэлгыг хүгжөөлгын асуудалнуудта зорюулагдаһан шэнжэлэлгэнүүд соо һонирхолтой бодомжонууд бии. Аман хэлэлгыг хүгжөөлгын хүдэлмэри, тэрэнэй методико эрдэмэй методическа элдэб литература болон шэнжэлэлгэнүүд соо шудалха зүйлөө дулдыдан, олон янзаар үгтэһэн байдаг. Тиин Э. Р. Раднаев удхыень элирүүлжэ, үгын холбоо баримталжа, хэлэлгэдэ, хэлэнэй найруулгада, хэлэлгын дүршэл дадалтай бололгодо ургаха асуудалнуудыг шэнжэлээ [Раднаев, 1976, С.5]. С. Ц. Содномов һурагшадай аман хэлэлгыг хүгжөөлгэдэ өөһэдын мэдэсэ дээшэлүүлхэ эдэбхиё хангаха гэжэ тодорхойлно [Содномов, 2000], Д. Д. Ошоров аман хэлэлгыг хүгжөөлгэдэ, мүн монолог нарижуулгада аман зохёолой түхэлнүүдэй үүргэ тухай [Ошоров, 1978, С. 7], С. Ц. Содномов үгэ бүхэндэ анхаралтайгаар, наринаар хандалгыг хүмүүжүүлхэ, үгээ баяжуулха, үгэнүүдтээ шүүмжэлхы ёһоор хандаха тухай бэшэнэ [Содномов, 200, С.9].

Эхин шатын һургуулида буряад хэлэ заалгын асуудалнууд даб гэхээр бэлээр шийдхэгдээгүй ушарынь юуб гэбэл, шэнэ методическа боломжонууд түрүү багшанарай дүршэлһөө дулдыдана. Буряадай республикын тогтооной һүүлээр, үхибүүдыг хамагай түрүүн эхин шатын һургуулида һургаха гэхэн зорилго табигдаһан байна. Гушаад оной үедэ эхин һургуулийн методико зохёохо боломжо бии болоо. Тиигэжэ 1931 ондо лата бэшэг дээрэ Б.Болодоной зохёоһон буряад хэлэнэй методико түрүүшынхигэ хэблэгдээ һэн. Энэ методико соо иимэ асуудалнууд үгтэнхэй: 1.Орошол. 2.Дуугаржа үгүүлхэ хэлэндэ һургаха методико. 3. Үзэгтэ оруулжа һургаха методико. 4. Бүхэли үгын аргаар заалга. 5. Уншажа үгүүлхэ хэлэндэ һургаха методико. 6. Бэшэжэ үгүүлхэ хэлэндэ һургаха методико.

Тус методико ород хэлэнэй методикые нажаан зохёогдоһон байгаашье наа, тэрэ сагтаа буряад хэлэ зааха түрүүшын методикын нуури табиһан байгаа. 1938 ондо Ж. Гончиковой зохёоһон эхин шатын нургуулиин методико хэблэгдээ һэн. Энэ методико Б.Болодоной методикодо адлирхуу, тиихэдэ эхин нургуулиин ород хэлэнэй методикые нажаажа, буряад хэлэ зааха зарим боломжонуудые тэндэ оруулалсаһан юм. Тэрээн соо нурагшадай аман болон бэшэгэй хэлэлгын хүгжэлтэ гэхэн бүлэг оруулагданхай. Тус методико хоёрдохие 1941 ондо хэблэгдээ. Ж.Гончиковоо гадуур шэнэ авторнууд Д. Мижидон, Б. Санжин хоёр нэмэлтэ оруулагдажа, тэрэнэй удха найжаруулагдаһан байна. Энэ методикодо зарим тэды заабари хэгдэжэ, 1947 ондо шэнээр хэблэгдэһэн.

1956 ондо Д. Мижидон, Д. Тумунова, Ж. Балданжабон гурбанай зохёоһон “Эхин нургуулида буряад-монгол хэлэ зааха методико” хэблэгдэһэн гээшэ. Тус методико түрүүшын методиконуудта ороходоо, найн шанартай гэжэ тэмдэглэмээр. Энэ хүдэлмэри соо “Аман ба бэшэгэй хэлэлгэ хүгжөөлгэ” гэхэн бүлэг оруулагданхай. Авторнууд энэ методико зохёоходоо, ород эхин нургуулида ород хэлэ зааха С. Редозубовой, Н. Каноныкинай, Н. Щербаковагай болон Н. Костиной методиконууд сооһоо ехэнхи материалынь оршуулһан юм. Гадна энээнэй урда, 1947 ондо хэблэгдэһэн “Эхин нургуулида буряад-монгол хэлэ зааха буряад монгол хэлэнэй методико” сооһоо буряад - монгол хэлэ эхин нургуулида заахада таарамжатай зүйлнүүдыень хэрэглэһэн байна. 1967 ондо заабари оруулагдаһан буряад хэлэ зааха методико хоёрдохие хэблэгдээ. Энэ номой найн талань гэхэдэ; илангаяа үлүү оршуулагдаһан материалнуудынь гаргагдаа; эхин нургуулиин нурагшадай аман болон бэшэгэй хэлэлгэ хүгжөөлгэ тухай асуудал эли тодоор тайлбариланхай, түрүү багшанарай дүршэл үгтэнхэй.

П. И. Малакшинов нютаг хэлэнэй байдалда нурагшадай аман хэлэлгэ шэнжэлэн байна. П. И. Малакшинов 1966 ондо "Усвоение лексики родного языка в бурятской начальной школе в условиях местных говоров" гэхэн ном хэблүүлһэн байна. Энэ ном соогоо эхин нургуулида нютаг хэлэнэй байдалда түрэлхи хэлэнэй лексикэ ойлгуулха тухай бэшэнэ. Литературна болон нютаг

хэлэнүүдтэ илгаатай юумэнэй нэрэ, глаголнуудые эхин классуудта яажа зааха тухай асуудал автор дэлгэрэнгыгээр шэнжэлһэн байна.

1969 онһоо хойшо “Буряад хэлэн” номуудаар яажа ажаллаха тухай методическа заабаринууд түрүүшынхиеэ хэблэгдэжэ эхилээ. Бэлэдхэлэй класста үзэгдэдэг “Үзэглэлдэ” методическа заабаринуудые Д. М. Мижидон зохёогоо. Энэ ном соогоо автор грамотада хургалгын үедэ нурагшадай аман хэлэлгэ хүгжөөхэ тухай асуудалда анхаралаа табижа, тус хүдэлмэри урагшатайгаар ябуулхын тула, багшанарай хэрэглэхэ аргуудые заажа үгэһэн юм.

Нэгэдэхи класста үзэгдэдэг “Түрэлхи хэлэн” гэхэн номдо методическа заабаринуудые Д. Д. Ошоров зохёогоо. Тус туһалбари соо иимэнүүд асуудалнууд оронхой: 1. “Үзэглэл” дабталга. 2. Номой грамматическа материалнуудые үзэлгэ. 3. Уншалгын текстнүүдые үзэлгэ. 4. Хэлэлгэ хүгжөөлгэ болон хүмүүжүүлгын хүдэлмэри ябуулха тухай. 5. Словарна хүдэлмэри эмхидхэлгэ. 6. Класста гадуур хүдэлмэри ябуулга. 7. Бэшэгэй дүримүүдые үзэхэ тухай.

Хуушан программаар хоёрдохи класста үзэгдэдэг байһан “Буряад хэлэн” номдо методическа заабаринуудые Д. Т. Тумунова бэшээ. Энэ туһалбари соогоо хоёрдохи классай нурагшадай аман болон бэшэгэй хэлэлгэ хүгжөөхэ тухай тобшохоноор бэшэжэ, аргууд дээрэ тогтоһон байна.

1974 ондо бүхы буряад ургуулинуудта бэлэдхэлэй классууд эмхидхэгдэжэ, зургаан наһатай үхибүүд нурагшада эхилээ һэн. Грамотада нурагшадаа, үхибүүдэй аман хэлэлгэ хүгжөөхэ асуудалда онсо анхарал хандуулагдаха ёһотой гэхэн эрилтэ программа соо табигдаһан байгаа. Ушар тиимээ Д. Д. Ошоров багшанарта туһаламжа хүргэхэ зорилготойгоор, грамотада хургалгын бэлэдхэлэй үедэ хэрэглэхэ “Хөөрэлдөөнэй урогууд” гэхэн заабари 1979 ондо, мүн “Хэлэлгэ хүгжөөлгын хэшээлнүүд” гэжэ ном 1982 ондо хэблүүлээ. Үхибүүдэй хэлэлгэ хүгжөөлгын хүдэлмэри саг үргэлжэ найнаар ябуулхын тула, багшада туһаламжа хүргэхэ зорилготойгоор ном соогоо онһон үгэнүүдые, таабаринуудые, шүлэгүүдые, богонихон расказууд болон онтохонуудые ехэ таарамжатайгаар суглуулжа үгэһэн байна.

Мүн тийхэдэ 1986, 1987 онуудта нэгэдэхи, хоёрдохи классуудта шэнэ программаар үзэгдэхэ “Үзэглэл”, “Уншаха номууд” (1,2 кл), “Буряад хэлэн” (2 кл) номуудта Д.Д.Ошоров болон хургуулийн багшанар В.Д.Цыденова, С.Ц.Номтоева, Д.Б.Дашиева гэгшэд методическа заабаринуудые бэшэһэн байна. Эдэ номууд соогоо хурагшадай аман болон бэшэгэй хэлэлгэ хүгжөөхэ асуудалнуудые мүн лэ баһа хаража үзэһэн, аргуудые заажа үгэһэн байна. Гурбадахи классай “Буряад хэлэн” номдо Б.Б.Батоев В.Ц.Бурхиеватай методическа заабаринуудые бэшэжэ, тэрэ ном соогоо хурагшадай хэлэлгэ хүгжөөлгын асуудалнуудта мүн лэ анхаралаа хандуулаа.

1988 ондо Д. Д. Ошоров “Хэлэлгэ хүгжөөлгын методико” гэжэ монографическа ажал хэблэн гаргаа. Тэрэ ном соогоо бага наһанай хурагшадай аман хэлэлгэ хүгжөөлгын асуудалда онсо анхаралаа хандуулһан байна. Д.Д.Ошоров эхин хургуулида буряад хэлэ заалгын методикодо түрүүшынхиейэ баримтата ехэ материалда үндэһэлэн, буряад хэлэндэ хургаха үедэ 1–4 классуудай хурагшадай холбоо хэлэлгыг хүгжөөлгын асуудал шэнжэлээ. Тэрэ тус асуудалаар олон тоото монографи, методическа хүтэлбэри болон статьянуудые бэшэһэн байна.

Аман хэлэлгын болбосорол шудалха шухала гэжэ Д. Д. Ошоров тэмдэглэхэдээ, энэ талаар ябуулагдаха хүдэлмэрийн удхыень тодорхойлно, хурагшадта үгэ бүхэндэ нарин анхарал хандуулжа хургаха гэжэ бэшэһэнэ, тийхэдээ багшын хэлэлгын жэшээтэ байлгада, класс соо үнгэргэгдэдэг хөөрэлдөөнүүдтэ, хэлэнэй талаар элдэб упражнениүүдтэ тусгаар анхарал хандуулна. Хүдэлмэрийн тодорхой системэ байгуулха тухай һанамжые тэрэ дэмжэнэ.

Педагогикын эрдэмэй доктор Э. Р. Раднаев олон жэлэй туршада хурагшадые буряад хэлэнэй орфоэпидэ хургаха тухай асуудалнуудые гүнзэгыгөөр шэнжэлжэ, багшанарай хэрэглэхэ тусхай туһалбари “Буряад хэлэнэй орфоэпидэ хургалга” гэжэ ном 1976 ондо хэблүүлһэн байна. Тус хүдэлмэри соогоо буряад хэлэнэй методикын хүгжэлтэ, хэлэнэй орфоэпиин асуудалнуудые үзэхэһөө гадна, нютаг хэлэнэй байдалда эхин ба дунда хургуулийн хурагшадые литература хэлэнэй орфоэпическэ дүримдэ хургаха методическа арга замуудые заажа үгэһэн байна.

1955 ондо педагогикын эрдэмэй доктор Б. Б. Батоев буряад хэлэнэй хэшээлдэ словарна хүдэлмэри ябуулха тухай “Буряад монгол хургуулийн 5–7 классуудта словарна хүдэлмэри хэлгэ тухай” гэжэ методическа пособи хэблүүлээ. Энээн соогоо словарна хүдэлмэрийн удха шанар тухай хэлээд, иимэ асуудалнуудые тайлбарилна: а) үгын морфологическа бүридэлэй анализ яжа хэхэ тухай; б) үгэнүүдэй удха ойлгуулха тухай; в) хуушархан үгэнүүдые ойлгуулалга; г) хурагшадай хэлэнэй диалектизмүүдые усадхалга г.м. Мүн тиэхэдэ Б. Б. Батоев 1984 ондо “IV - VII классуудай хурагшадай хэлэлгэ хүгжөөлгын зарим асуудалнууд” гэжэ ном бэшэжэ хэблүүлхэн байна. Энэ монографи соогоо автор иимэ асуудалнуудые шэнжэлэн: 1. Хэлэлгэ хүгжөөхэ үндэнэ хуури. 2. Морфологи заахадаа, хэлэлгэ хүгжөөлгэ. 3. Юрын мэдүүлэлнүүдые долоодохи класста заахадаа, хурагшадай хэлэлгэ хүгжөөлгэ. Тус ном буряад хэлэ 4-7 классуудта заахада тухатай байханаа гадна, эхин классуудай багшанарта методическа туһаламжа хүргэхэ зорилготой.

Буряад хэлэнэй методическа бодолнуудта арадай аман зохёол үзэхэтэй дашарамдуулан, хурагшадай хэлэлгэ хүгжөөхэ асуудалаар В. Ж. Хамаганов 1983 ондо "Арадай аман зохёолнуудаар хурагшадай хэлэлгэ хүгжүүлхэ" гэнэн статья бэшэһэн, энэ асуудалаар горитой хүдэлмэри бэшэгдээгүй байна гэжэ хэлэхэдэ алдуу болохогүй [Хамаганов, 1983]. Эхин хургуулида арадай аман зохёол үзэлгэ, тэрэниие хэрэглэн, бага наһанай хурагшадай хэлэлгэ хүгжөөлгөөр ямаршые ажал бэшэгдээгүй байһаниинь харамтай. Юрэнхы эрдэмэй буряад хургуулинуудта аман зохёол заалгаар эрдэмэй түрүүшын хүдэлмэри А. И. Улановай нэрэтэй холбоотой юм. "Родной фольклор как предмет преподавания в Бурят-Монгольской школе", А. И. Уланов 1948 ондо эрдэмэй кандидадай диссертаци хамгаалһан. Дунда наһанай хурагшадта арадай аман зохёол заалгатай холбоотой һонирхолтой методическа бодомжонууд энэ хүдэлмэри соонь бии. Энэ диссертаци соогоо эрдэмтэн аман зохёолой удха шанар, бии болоһон саг, шалтагаан тухай, мүн тэрэнэй хурагшадые болбосоруулха, хүмүүжүүлхэ хэрэгтэ нилээдгүй үүргэтэй байһые харуулжа, буряад уран зохёолой программа соо тэрэниие ехээр оруулжа шудалан үзэхые

дурадхаһан байна. Тус хүдэлмэри соо ямар гурим баримталжа, ямар аргуудыг хэрэглэжэ, аман зохёол үзэхэ тухай хэлэгдээгүй һэн. Мүн тиихэдэ аман зохёол хэрэглэжэ, һурагшадай хэлэлгэ хүгжөөхэ асуудалда анхарал хандуулагдаагүй байгаа, гэбэшье тус шэнжэлэлгэ өөрынгөө үедэ ехэ удха шанартай, һуралсалай тэрэ шатада байһан дутагдалнуудыг усадхалгада нүлөөлдэг байгаа.

Юрэнхы эрдэмэй буряад һургуулинуудта арадай аман зохёол зааха асуудалаар удаадахи хүдэлмэри В. Ж. Хамаганов бэшэһэн байна. "Изучение устного народного творчества на уроках родной литературы в 5–8 классах бурятской школы" гэхэн темээр 1991 ондо тэрэ кандидадай диссертаци хамгаалаа. Энэ хүдэлмэри соогоо эрдэмтэн 5–8 классуудта аман зохёол үзэхэ тухай ехэ дэлгэрэнгы һайнаар бэшээ. Ямар онол аргуудыг хэрэглэхэдэ таарамжатай гэжэ бэшэһэн байна. Энэ ажал дунда һургуулида литература зааха методикын хүгжэлтэдэ ехэхэн нүлөө үзүүлээ. Аман хэлэлгыг хүгжөөлгэдэ аман зохёолой удхаарнь хөөрэлдөөнүүдыг эмхидхэлгэ хадаа шэнжэлэл хэхэ юрын арга шадабари болон дадал, дүршэл бүрилдүүлгэдэ нүлөөлдэг. Уран зохёол хуби хубяарнь гү, али тэрээнээ хээгүүдыг, үйлэнүүдыг тайлбарилан уншалга хадаа бодомжотойгоор уншалгада нүлөөлнэ, поэтичeskэ үгын дүрсэлэн харуулгын онсо илгаануудыг ойлголгодо шэглүүлэгдээн дадал, дүршэл болон арга шадабари хүгжөөнэ.

Эхин һургуулийн һурагшадай аман болон бэшэгэй хэлэлгэ хүгжөөхэ тухай хүдэлмэринүүд 1930 онуудһаа хойшо хэблэгдэжэ эхилһэн байна. Багшанар Ш. Л. Ломбоцыренов, С. И. Сампилов, Б. Г. Гончиков, Ц. М. Мункуева, Д. Ц. Доржиев, В. Ц. Бурхиева, С. Ц. Номтоева, методистнар А. А. Аюрзанайн, Д. М. Мижидон, Д. Т. Тумунова, Л. Б. Бадмаева, Д. Дугаржабон, эрдэмтэд Э. Р. Раднаев, Б. Б. Батоев, П. И. Малакшинов, Д. Д. Ошоров, В. Ж. Хамаганов, С. Ц. Содномов, Н. Г. Замбулаева болон бусад эхин һургуулийн һурагшадай аман болон бэшэгэй хэлэлгэ хүгжөөхэ асуудалнуудаар хүдэлмэринүүдыг бэшэжэ, буряад хэлэнэй методикын хүгжэлтэдэ хубитаяа оруулалсаһан байна.

Библиографический список

1. Батоев Б. Б. 4–7 классуудай нурагшадай хэлэлгэ хүжөөлгын зарим асуудалнууд. Улан-Удэ, 1984. 111 с.
2. Замбулаева Н. Г. Особенности обучения литературному бурятскому языку в диалектных условиях // Развитие языков и культур коренных народов Сибири в условиях изменяющейся России: Материалы III Международной научной конференции, 23-25 сентября 2010г., г. Абакан. Абакан: Изд-во ГОУ ВПО «Хакаский государственный университет им. Н.Ф. Катанова», 2010. С. 245-247.
3. Замбулаева Н. Г. Лингвистический аспект обучения литературному бурятскому языку в диалектных условиях. Улан-Удэ: Вестник Бурятского государственного университета. 2010. Вып. 15. С 87-92.
4. Ошоров Д. Д. Вопросы проблемного обучения в системе работы по развитию речи учащихся // Изучение бурятской филологии в высшей и средней школе. Улан-Удэ, 1978. С.36-47.
5. Ошоров Д. Д. Хэлэлгэ хүжөөлгын методико. Улан-Удэ, 1988. 112 с.
6. Раднаев Э. Р. Буряад хэлэнэй орфоэпидэ нургалга. Улан-Удэ, 1976. 94 с.
7. Раднаев Э. Р. Бурятское литературное произношение. Иркутск, 1987. 95 с.
8. Содномов С. Ц. Лингвистические основы обучения бурятскому языку // Вестник Бурят. ун-та. Сер. 8. Теория и методика обучения в вузе и школе. 2000. Вып.11. С. 231-236.
9. Содномов С. Ц. Бага наһанай нурагшадай аман хэлэлгэ хүжөөлгэ: нургалгын теори болон практика (Развитие устной речи младших школьников: теория и практика обучения): моногр. Улан-Удэ: Изд-во Бурят. госуниверситета, 2005. 160 с.
10. Хамаганов В. Ж. Арадай аман зохёолнуудаар нурагшадай хэлэлгэ хүжөөлгэ // Эхин классуудай ба түрэлхи хэлэ литературын багшанарта туһаламжа. Улан-Удэ, 1983. С. 59-71.